

GAZDIK GYULA

A földmagántulajdon kialakulása Egyiptomban

A Nílus-völgyében létrejövő társadalmakban a föld a fáraók korától kezdve jogilag az államhoz tartozott, melynek érvényesülését azonban időről-időre befolyásolta az egyéneknek biztosított haszonélvezeti formák tarkasága. Ennek mértéke mindig a központi hatalom tekintélyének alakulásától függött.

Az 1517-es török hódítás utáni első évtizedekben a földbirtokviszonyokkal kapcsolatos változásokat az állam kizárólagos tulajdonosi szerepének megerősítésére, a terméktöbblet el-sajátításában közreműködő közvetítőrétteg kiiktatására, s a faluközösségi terhek racionálisabb megállapítására irányuló törekvések jellemezték.

A földterületek nagyrészen az adóbegyűjtést és a mezőgazdasági termelés ellenőrzését a kormányzat tisztviselői, az eminek végezték, akik fix fizetés ellenében igazgatták a rájuk bízott birtokokat /imaña/. A földterületek egy kisebb hányada a szultán által kinevezett kormányzó /váli/ és a vezető állású tisztviselők haszonélvezetére átengedett földekből /kushuriyya/, végkielégítésként ill. fizetségként adományozott kisebb birtokból /rizka/ valamint vallásos és jótékonyági célokat szolgáló alapítványföldekből /wakf/ tevődött össze.^{1/}

A központi hatalomnak a föld feletti közvetlen ellenőrzést azonban csak viszonylag rövid időre sikerült fenntartania; a válik hatalmának fokozatos gyengülése, a katonai-bürokratikus apparátus fenntartási költségeinek állandó növekedése, s az

államháztartás krónikus deficitje miatt a korábbi történelmi időszakban tapasztalt decentralizációs folyamatok Egyiptomban a század utolsó harmadától újból felerősödtek. Az adománybirtokok és a wakf területek részaránya gyors ütemben növekedett, ezzel párhuzamosan a faluközösségek adóterhei ismét fokozódtak, s a közmunkákat sok helyütt egyre inkább elhanyagolták. A° kincstár az apadó jövedelmek növelése céljából megpróbálta az eminek érdekeltségét fokozni, s szabadabb kezet biztosított nekik a felügyeletük alá tartozó területek igazgatásában. Az eminek, akik a birtokokat megbizottaikon /amil/ keresztül irányították, a földterületeket ez utóbbiaknak adóbérletbe adták /iltizám/. Ezt a lépést - annak ellenére, hogy a föld feletti állami ellenőrzést nagyban gyengítette - Isztambul is támogatta, mivel a kincstárnak a korábbiaknál jóval nagyobb bevételt biztosított.

Az első iltizám birtokok a 16. század végén jelentek meg, jelentősebb tárhódításukra a 17-18. században került sor. Az adóbérletként felajánlott földeket 24 egyenlő részre osztották, s így gyakran előfordult, hogy egy-egy ilyen földterületen több adóbérlő /multazim/ is osztozkodott. A kincstár által rendezett aukciókon e birtokok ill. birtokrészek kikiáltási ára általában az adóbérlő várható profitjának nyolcszorosát tette ki, s azok a jelentkezők kaptak haszonélvezeti jogokat, akik az államnak a legmagasabb adóösszegeket ígérték. A multazimok elsősorban a mameluk előkelők, tisztviselők, módosabb kereskedők és a beduin sejkék közül kerültek ki. Az iltizám birtok átvételekor az adóbérlőknek csak egy foglalót kellett kifizetniük a többit pedig - évente többször is - a jövede-

lemből törlesztették. A multazimok egyúttal az öntözéssel kapcsolatos közmunkák biztosítására is kötelezettséget vállaltak. Cserébe megkapták az ellenőrzésük alá került territóriumok adóztatási jogát, melynek mértékét gyakorlatilag tetszés szerint állapíthatták meg. A szóban forgó birtokokhoz egy kisebb adómentes majorsági földterület /wasiyya/ is tartozott, melyet a multazimoknak joguk volt bérbe adni vagy robotmunkában megműveltetni. Ha az adott birtokon több adóbérlő is osztozott, akkor a wasyya jövedelméből mindegyik az ellenőrzése alatt álló iltizám nagyságának arányában részesedett. Az adóbérlők profitja /faiz/ az esetek többségében a kincstárnak fizetett járadék többszörösét tette ki. A multazimok nagyrésze a városokban élt és a gazdasági ügyek intézését az általa kinevezett előljáró sejkre bízta, aki számára egy kisebb adómentes földterületet is biztosított.

Az iltizám rendszer széleskörűvé válása a 18. század elejére a haszonélvezeti jogok rendkívül jelentős kibővülésével párosult. A birtokosok ugyanis a rendszeres adófizetés mellett lehetőséget kaptak arra, hogy a kérdéses terület felett életük végéig rendelkezzenek. Sőt megfelelő ellenszolgáltatások fejében azt is lehetővé teszik, hogy az iltizámot örökösükre hagyományozzák. Ezeket malikhane birtoknak nevezték, s a század derekán az iltizámok többsége már ebbe a kategóriába tartozott.

A multazimok adóbérletüket engedéllyel elzálogosíthatták, eladhatták ill. családi wakf földdé is átalakíthatták. Az adóbérleti forma ilyen irányú "módosulása" a szolgálati adománybirtokok mind több haszonélvezőjét ösztönözte arra, hogy területeiket elsősorban iltizám birtokokra változtassák. Az

adóbérlési szerződések megszegése súlyos konzekvenciákat vont maga után. Ha egy multazim adóhátralékba került nemcsak az iltizámot vesztette el, hanem a vagyonát is elkobozták. A fellahok mellett az adóbérlők is ki voltak téve a különféle önkényeskedéseknek. A híres egyiptomi krónikás Abder-Rahmán el-Gabarti feljegyzései többször is tudósítanak arról, hogy az átvonuló katonai alakulatok egy-egy faluban nemcsak szállást és ellátást követeltek maguknak, hanem magát a multazimot is kifosztották, sőt nemritkán meggyilkolták. Ugyancsak önála olvashatjuk, hogy a krónikus anyagi gondokkal küzdő kormányzat a multazimok adóját a francia hódítás előtti évtizedekben különféle ürügyekkel többször is megemelte.^{2/} Ezek a jelenségek azonban az iltizám rendszer alapjait egyáltalán nem veszélyeztették. Helén A.B. Tivlin becslései szerint a 18. század végén a multazimok száma már megközelítette a hateret, s ők ellenőrizték a művelhető földterület több mint kétharmadát.^{3/}

Az adóbérlési rendszer persze nem korlátozódott a mezőgazdaságra, hanem a társadalmi tevékenység egy sor szféráját szinte teljesen átszötte. A 18. század folyamán már az egyes tartományokat, sőt lényegében az egész országot is adóbérletbe adták. A szultán ugyanis környezetéből csak azt nevezte ki válinak, aki az évi adóösszeget garantálta s ehhez megfelelő biztosítékokat nyújtott.

A tradicionális gyakorlatnak megfelelően a földet a faluközségi fellah családok közt az ország egy jelentős részén évenként újraosztották és a közösség kollektíve volt felelős az adott területre kirótt adó biztosításáért.^{4/} Az adózás formája országrészek szerint változott. Huszein effendinek a francia

főkincstárnok részére 1801 májusában készített jelentéséből megtudjuk, hogy a fellahok Felső-Egyiptom egyes körzeteiben pénzben, másutt természetben ill. a kettő kombinálása alapján teljesítettk kötelezettségeiket. Ezzel szemben Alsó-Egyiptomban a pénzzadó dominált.^{5/} A kötelező járadékok mind fontosabb kiegészítői voltak az ajándékok, melyeket a mutazimok a 17. század második felétől már rendszeresen elvártak a fellahoktól.^{6/} Azokat a családokat, melyek nem voltak képesek a kívánt adók előteremtésére a mutazim elkergette és másokkal helyettesítette. A fokozódó terhek miatt sok fellah megszökött a falvakból, de ilyenkor a közösség az eltűntek járadékát is kénytelen volt átvállalni. Az adózás mellett a fellahok kötelesek voltak a mutazimok majorsági földjeit is megművelni, valamint ellátni az éppen szükséges közmunkákat.

A 16-18. századi egyiptomi földtulajdonviszonyok az ázsiai termelési mód kereteibe illeszkedtek. Sok civilizáció fejlődését döntően meghatározó formáció a maga teljes totalitásában Egyiptomban is viszonylag rövidebb történelmi ciklusokban jelentkezett. A kérdéses periódusban a terméktöbblet elsajátításában közreműködő rétegek megerősödése a feudalizációra emlékeztető jelenségek elszaporodásához vezetett, de ez önmagában még nem párosult az alapviszony minőségi átalakulásával. A decentralizációs folyamatok és a külkereskedelmi effektusok kihatásai ekkor még nem tudták felbomlasztani a tradicionális faluközösségeket. A mutazim földbirtokosok tulajdonjog és szabad átruházás hiányában hasztalan is igyekeztek az iltizám rendszer "továbbfejlesztéséből" adódó előnyöket "véglegesíteni", a centralizációt ismét fokozottan érvényesítő államhatalom ér-

dekei pozícióikat igen súlyosan érinthették. Ezt jól érzékelték a francia hódítók és Mohamed Ali /1805-1848/ központosítási törekvései.

A francia expedíciós hadsereg 1798 júliusi kairói bevonulása után nem sokkal Napóleon elkobozta az ellene harcoló mame-lukok adóbérleteit.^{7/} A többi multazim és adománybirtokos csak a haszonélvezeti jogot igazoló okiratok és a francia uralom támogatása mellett tarthatta meg birtokait. Ezt az intézkedést azonban a franciák az iltazám rendszer és az adománybirtokok egy részének felszámolásához vezető úton egy átmeneti lépésnek tekintették. Az ezzel kapcsolatos végleges tervzet csak Napóleon távozását követően Abdullah Jacques Menue kormányzása idején készült el.^{8/} Az itt megfogalmazott elgondolások főbb pontjai az iltazám rendszer eltörlése mellett az adózás alapjává a földterület nagyságát és minőségét tették. A multazimok pedig választhattak volna a kártalanítás ill. a korábbi adóbérletükhöz tartozó majorsági földek adózása ellenében történő további birtoklása között. Menue a természetbeni adózást Felső-Egyiptomban is pénzjáradékkal akarta felváltani. Az adózási kötelezettséget a jótékonyági célok finanszírozása érdekében fenntartott wakf területek kivételével az összes birtoktípusra ki akarták terjeszteni. A tervzet életbe léptetését kiterjedt kataszteri felmérés előzte volna meg, de erre a franciák egyiptomi pozíciójának tarthatatlanná válása miatt már nem került sor.

A francia csapatok távozását követő évek kaotikus állapotainak felszámolására a szultán által kinevezett új váli Mohamed Ali szinrelépése után került sor. Az államhatalom megszilárdítása természetesen elképzelhetetlen volt a föld feletti központi

ellenőrzés megerősítése nélkül. Az alkirály ezzel összefüggő intézkedéseit azonban más tényezők is befolyásolták. III. Szelim szultán /1789-1807/ a birodalom további hanyatlásának megakadályozása érdekében a 18. század végén egy sor fontos lépést kezdeményezett. A hadsereg és a pénzügyek mellett ezek a reformok elsősorban a birtokviszonyok átalakítását célozták.^{9/} Az uralkodó el akarta törölni az adóbérleteket, s emellett ő is felül akarta vizsgálni az adománybirtokosok haszonélvezeti jogát. A konzervatív körök ellenállása miatt azonban elképzelései a birodalom központi tartományaiban zátonyra futottak. Egyiptom esetében viszont - az ország visszafoglalása utáni sajátos helyzetre hivatkozva - a földbirtokviszonyokat érintő reformoknak sikerült zöld utat biztosítani. A kairói alkirály számára további bátorítást jelentett, hogy a Szelim örökébe lépő II. Mahmud szultán /1807-1839/ törekvéseit szintén támogatta.

Mohamed ali centralizációs lépéseit nyomós gazdasági okok is stimulálták. Az Európába valamint a török birodalom más tartományaiba irányuló egyiptomi kivitel a 18. század derekától jelentősen növekedett. A francia forradalom és a napóleoni háborúk következtében előállt tartós konjunktúra a korábbinál is jobb elhelyezési lehetőségeket kínált az egyiptomi húza, rizs, gyapot, cukor s textiltermékek számára. A kedvező piaci helyzet a falusi és városi kézműipar termelésének jelentős feltűtását eredményezte. A prosperitás hasznából való részesedés mértéke természetesen a súlyos anyagi gondokkal küzködő kormánynak sem volt közömbös.

A központosítás, a kedvező világgazdasági helyzet kiaknázása, s a mezőgazdasági termelés szabályozása azonban kivi-

hetetlen volt a terméktöbblet elsajátításában közreműködő közvetítőrétég egy jelentős hányadának kiiktatása nélkül. Mohamed Ali már közvetlenül a hatalomra jutása után tanácsadóival gondosan tanulmányozta a birtokviszonyok átalakításával összefüggő korábbi francia tervezeteket. Az iltizám rendszer felszámolását ill. az agrárszférában meglévő más haszonélvezeti formák felülvizsgálatát az alkirály csak fokozatosan hajtotta végre. Az ezzel kapcsolatos első rendelete 1806-ban a multazimokat illető faiz felét a kincstárnak követelte. Egy évvel később magasabb adót vetett ki a családi wakf területekre, s adózás alá vonta a falusi sejkek saját kezelésben lévő földjeit. A régi "klaszszikus eljárás" szerint a kormányzat megkövetelte az iltizám és a családi wakf területek ill. az összes adománybirtok haszonélvezeti jogának okirattal való alátámasztását. További lépésként 1809-ben adót vetett ki a multazimok majorsági földjeire is.

A fenti intézkedések már ezekben az években is sok adóbérlőt az iltizám feladására készítettek. Ezek egy részét a váli családtagjainak és a hadsereg vezetőinek engedte át.

Az alkirály 1810-ben elrendelte az összes haszonélvezeti föld nyilvántartásba vételét, s egyben felszólította az adóbérlőket, hogy kompenzáció ellenében önként mondjanak le az iltizámról. Miután ez kevés eredménnyel járt Mohamed Ali előkészületeket tett a legbefolyásosabb multizám rétegnek, a mamelukoknak végső megtörésére.

Az ellenük való fellépésben nemzetközi tényezők is közrejátszottak. Az 1806-tól felerősödő török-francia közeledés a brit külpolitika irányítóit egy sor ellenlépésre készítette. A straté-

giallag fontos Egyiptom vonatkozásában London a központi hatalommal elégedetlen mameluk házakor keresztül akarta befolyását tartósan érvényesíteni.^{10/}

Mohamed Ali - a szultánnal egyetértésben - a kairói Citadellában 1811 márciusában rendezett fogadáson nagyszámban megjelenő mameluk előkelőket albán testőrségével legyilkoltatta, vagyonukat, birtokaikat pedig elkobozta. Az ezt követő üldözések sok mamelukot az ország elhagyására, a más rétegekből származó adóbérlők többségét pedig birtokaik önkéntes feladására készítették. 1812-ben a Felső-Egyiptomban lévő iltizámokat szinte teljes egészében felszámolták; két évvel később pedig az Alsó-Egyiptomban található adóbérleteket is eltörölték. Itt azonban a multazimok választhattak a kompenzáció ill. a majorsági földterület adó ellenében történő további birtoklása között.^{11/} De a wasiyya föld többé már nem volt örökölhető, s megművelését a rendelkezések hatására a fellahok több helyütt is megtagadták. Azonban az arabiai hadjáratból való visszatérése után a hadsereg tisztikarában meglévő elégedetlenség leszerelése érdekében Mohamed Ali a majorsági földekre kivetett adót 1815-ben kénytelen volt megszüntetni, de kikötötte, hogy megművelésükre nem lehet robotmunkát igénybe venni.^{12/} A váli ebben a periódusban a falusi előljárók földjeit is ismét adómentességben részesítette.

Az iltizám birtokok eltörlésével párhuzamosan a családi wakf területek egy jelentős hányadát szintén elkobozták, s a korábbi haszonélvezőknek csak egy részét kártalanították.^{13/}

Az alkirály 1813 őszén kiadott rendelete a földeket minőség és a természetett kultúra szerint osztályozta és mindegyik kategóriára egységes adókat vetett ki. A multazimok kiiktatásá-

val azonban a fellahokra kirótt adóterhek egyáltalán nem csökkentek, sőt a későbbiekben tovább növekedtek.

A centralizációs lépések eredményeként a földterületek nagyrésze az 1814-1816-ban végrehajtott kataszteri felmérés idején már állami ellenőrzés alá került.^{14/} Egyházi kezelésben elsősorban a jótékonyági célokat szolgáló wakf földek maradtak. Az adóbegyűjtés, a közmunkák és a termelés felügyelete a kormányznak felelős názirek kezében futott össze.

Az alkirály kormányzásának első felében az állami monopólium a mezőgazdaság mellett fokozatosan kiterjedt a gazdaság más szféráira. A váli különösen az arabiai hadjárat után olyan szilárd gazdasági és katonai bázis létrehozásán fáradozott, melyre támaszkodva erősítette az ország relatív autonómiáját ill. potenciálisan megkérdőjelezhette az isztambuli udvar autoritását.

Látványos eredményei ellenére azonban Mohamed Ali a fejlődés menetét nem tudta alapvetően más irányba terelni, hiszen a nagyfokú centralizációt csak viszonylag rövid ideig sikerült fenntartania. Az addigi politika módosulásában egy sor tényező játszott közre.

Gazdasági vonatkozásban a napóleoni háborúkat követő évek dekonjunktúrája, s a rentábilisabb európai termékek fokozódó beáramlása a falusi kézműipart és a városi manufaktúrákat igen érzékenyen érintette. A megrendelések visszaesése és az időközben bekövetkezett adóemelések miatt 1820-1824 között több tartományban elégedetlenségi hullám söpört végig, melynek éle elsősorban az adószedők és a városi kereskedők ellen irányult. A külföldi konkurrencia megerősödésének a külkereskedelmi e-

gyensúlyra gyakorolt negatív kihatásait a hosszú szálú gyapot és a nyerscukor iránti külpiaci kereslet növekedése nagyjából csak egy évtizeden át tudta valamelyest is ellensúlyozni, mivel a harmincas évek elejétől mind súlyosabb cserearányromlás következett be.

Az 1836-ban kezdődő világgazdasági recesszió az egyiptomi kivitelt visszavetette, a Nagy-Britannia és Törökország közt két évvel később aláírt egyezmény pedig Mohamed Ali monopólijogait, sőt egész addigi gazdaságfejlesztési elképzeléseit megkérdőjelezte. Az isztambuli kormányzatra rákényszerített szerződés ugyanis az angol árúkat mindössze öt százalékos vámmal terhelte, s a birodalmon belül meglévő monopóliumokat jelentősen csökkentette.

Az 1841-ben aláírt londoni egyezmény viszont az önálló külpolitikai törekvésekkel fellépő alkirály külpolitikai helyzetét is erősen megrendítette.^{15/} A londoni kormány számára rendkívül fontos volt, hogy a birodalmon belül elsősorban az egyiptomi viszonyok mielőbb megváltozzanak. Ezzel kapcsolatban Alfred Bonne a következőket írta: "Egyiptom fontos piaca volt az angol és más európai gyárak termékeinek, s ezt a pasa /mármint Mohamed Ali/ kísérletei súlyosan veszélyeztették."^{16/}

Ez a fordulat a nyugat-európai termékek korábbinál jóval erőteljesebb beáramlását idézte elő, s ennek katasztrófális kihatásai voltak az egyiptomi iparra nézve. A fokozódó konkurenciát az erőszakos munkaerőtoborzással és egyre nagyobb ráfizetéssel dolgozó állami manufaktúrák nem bírták, s ezek nagyrészt bezárták ill. bérbeadták.^{17/} Sok városi kisműhely is tönkrement, s a falusi kézműipari tevékenység több tartomány-

ban a korábbinál is súlyosabb válságba került.

A kedvező külkereskedelmi mérleg ellenére a fokozódó katonai és államigazgatási kiadásokkal a kincstár már a húszas évek második felében egyre kevésbé tudott megbirkózni. A későbbiekben a külső feltételek megváltozása a pénzügyi helyzetet még katasztrófálisabbá tette.

A fokozódó terhek enyhítését célzó intézkedések az agrárszférában viszonylag gyorsan reprodukálták a korábban eltávoztított közvetítőréteget.

Mohamed Ali 1827-ben kiadott rendelete időleges adómentességet ígért azoknak, akik a megműveletlen területeket művelésre alkalmassá teszik ill. rá akácfákat telepítenek. Az első ilyen birtokszerződés 1829 végén írták alá. E földterületek, melyeket ibadijzatnak neveztek rövidesen örökölhetőek lettek, majd pedig 1842-től bizonyos esetekben eladásukat is engedélyezték. A kedvező feltételek ellenére ibadijzat birtokok átvételére viszonylag kevesen jelentkeztek. Azok közül is akik erre vállalkoztak szép számmal akadtak olyanok, akik csak részben teljesítették kötelezettségeiket.

Nagyon fontos változása jelentett az 1840 márciusában megjelent rendelet, mely az udvari arisztokrácia tagjait az elnéptelenedő vagy valamilyen más okból nem rentábilis állami birtokok adóbérlet formájában történő átvételére kötelezte. Ezek az uhda-nak nevezett földterületek sok vonatkozásban hasonlítotak a korábbi iltizám birtokokhoz. A földbirtokosnak például itt is volt egy adómentes majorsági területe, melyet a fella-hok robotmunkában műveltek meg. Az egyetlen fontosabb különbséget az jelentette, hogy az uhda birtokosok csak az aikirály

által elért maximumig emelhatték a parasztság adóit és szolgáltatásait. Az uhda birtokok kiterjedése 1844-re már 1,205.559 feddánra növekedett és ebből közel 300 ezer feddán Mohamed Ali családjának ellenőrzése alatt állt.^{18/}

E kategóriáktól elkülönítve kezdték kezelni azokat az ifliknek nevezett adómentes birtokokat, melyek az uralkodó család tagjaihoz tartoztak. E területek 1844-ben már 370 ezer feddánt tettek ki.^{19/} Ugyancsak az alkirály kormányzásának utolsó harmadában szaporodtak el azok a kis és közepes nagyságú adómentes uszja birtokok, melyeket az uralkodó - főleg alacsonyabb rangú tisztviselőinek, s a hadsereg tisztjeinek - végkielégítésként adományozott.

A decentralizációs lépések redményeként a földterületek egy jelentős része Mohamed Ali uralkodásának végére a nagybirtokosok ellenőrzése alá került. Ezt a paraszti és földesúri földek megoszlásáról közölt táblázat jól érzékelteti:^{20/}

Régió	Paraszti föld		Nagybirtokosok kezeltésében lévő föld
	1820-1821	1844	1844
/000 feddán/			
Alsó-Egyiptom	1,003.866	674.914	1,464.559
Közép és Felső Egyiptom	952.774	1,339.000	112.000
Összesen:	1,956.664	2,013.914	1,576.559

Ahogy az adatokból is kitűnik 1844-ben a művelhető területeknek egy jelentős hányada már a nagybirtokosokhoz tartozott. E birtokok számának növekedése és a fellahok kezén lévő földte-

rületek csökkenése különösen Alsó-Egyiptom termékeny vidékein volt szembetűnő.

Mohamed Ali tehát maga is kénytelen volt tevékenyen közreműködni egy új földbirtokos réteg létrehozásában. A történelem azonban most már nem adott időt egy esetleges újabb "körforgásra". Az addig meghatározó jelleggel bíró formáció ugyanis Egyiptomban a 19. század derekán került a döntő minőségi változás periódusába. Ez szoros összefüggésben volt a mind erőteljesebb világgazdasági integrációval, s ennek nyomán a gyarmati kapitalista viszonyok kibontakozásával. A teljesen kiszolgáltatott helyzetben lévő isztambuli kormányzat ezt a folyamatot nem tudta érdemben befolyásolni.

A centrum országoktól gazdaságilag, politikailag erősen függő periferiális fejlődés a század második felében teljesen egyértelművé vált, s ezt a tendenciát az 1882-es brit okkupáció még inkább elmélyítette.^{21/} Egyiptom egyre inkább gyapotexportőrként ill. késztermékfelvevőként vett részt a világkereskedelemben.

A cserearányromlás, a kiterjedt államapparátus és a hadsereg fenntartási költségeinek emelkedése és a mind nagyobb méreteket öltő korrupció miatt az ország mind súlyosabb eladósodási problémákkal küzdött.^{22/}

Sok más következmény mellett ezek a változások a földmagántulajdon tényleges létejét is ösztönözték. A haszonélvezeti rendszer ismételt kialakulása a legalizálási lépéseket jelentősen megkönnyítette.

A földmagántulajdonnal kapcsolatos első fontosabb törvények Mohamed Ali utódai közül Szaid uralma /1854-1863/ idején szü-

lettek meg. Az alkirály uralkodásának első évében adózásra kötelezte az ibadijjet, iflik és az uszja földek birtokosait. Az adózás szempontjából egy csoportonként kezelt területeket a rájuk kivetett "usr" adó után usurijja földeknek is nevezték. Szaid későbbi törvényei már a földmagántulajdon elismeréséhez vezető út döntő lépcsőfokainak tekinthetők. Mielőtt azonban e rendelkezéseket részletesebben is megvizsgálánk, feltétlenül utalnunk kell az 1858 áprilisában Isztambulban kibocsátott földtörvényre, mely az egyiptomi rendelkezésekben is éreztette a hatását. Egyebek mellett a törvény világosan elhatárolta az egyes földkategóriákat a szultán közvetlen ellenőrzése alatt álló tartományokban. Ezek között szerepeltek magántulajdonban, haszonélvezetre átadott, egyházi, közcélú, a faluközösség kollektív használatában lévő és megműveletlen területek.^{23/}

Az egyiptomi uralkodó földtörvénye, mely röviddel a szultáni rendelkezések után 1858 augusztus 5-én látott napvilágot, nemcsak az usurijja és kharadzsijsza /fellah föld/ födeket érintette, hanem messzemenő következményei voltak a faluközösségekre nézve.^{24/}

Szaid törvénye magántulajdonban lévő /!/ birokoknak ismerte el az usurijja kategóriába tartozó ibadijjet és iflik földeket. Ez ekkor még nem terjedt ki az uhda birtokokra, melyeket az uralkodó elődje I. Abbasz /1849-1854/ megpróbált fokozatosan felszámolni, de kísérlete végül is megghiúsult.

Az új rendelkezések értelmében az uszja földek után - sajátosság átmenetként - egyrészt az usurijja földekre vonatkozó szabályok szerint kellett az adót fizetni, másrészt viszont viszonylag kisebb méretük miatt e területek jogokban a kharadzsijsza

földekhez hasonultak.

A törvény a kharadzsijja földekkel kapcsolatban egy sor fontos rendelkezést tartalmazott. Ezek "teljes jogú birtokosként" ismerték el a földek hasznélvezőit, amennyiben a fellah vagy az uszja föld birtokosa legalább öt évig műveli a területet, s vállalja a kirótt adóterheket. A rendelkezések ebben az esetben lehetővé tették a föld hatósági engedéllyel történő átruházását, elzálogosítását ill. bérbeadását.

A kharadzsijja földekkel kapcsolatos legfontosabb intézkedést kétségtelenül a XI. cikkely tartalmazta, mely az adott parcella "teljes jogú magántulajdonosként" // ismerte el azt a birtokost, aki az előbb jelzett feltételek mellett még megfelelő ingatlan létrehozását is vállalta.

A törvénynek a faluközösségeket érintő leglényegesebb pontja eltörölte az adózás kollektív felelősségét.

Az uralkodó rendelkezései meggyorsították a faluközösségek bomlási folyamatát. Végleg megszűnt a közösség művelése alatt álló területek időszakos újraelosztása, mely az ország egyes részein még a 19. század elején is elég elterjedt gyakorlat volt. A családi parcellák végleges elhatárolásával, s az adózás kollektív felelősségének eltörlésével a közösség legfontosabb feladatai közül egyelőre a közmunkák kötelező elvégzése maradt érvényben.

A rendeletek a földvásárlásokat a külföldiek számára is engedélyezték.

Szaid alkirálynak a földmagántulajdont legalizáló törvényei történelmi jelentőségűek voltak az egyiptomi társadalom fejlődésében. Igaz, hogy ezek a rendelkezések ebben a periód-

dusban csak néhány kategóriára redukálódtak, de mégis döntő fordulatot hoztak az előző korszakkal szemben. Némi megszorítással, de végül is joggal írhatta az 1858-as törvény elemzése során Charles Issawi, hogy "... a munkaerő és a föld árúvá vált."^{25/}

A földmagántulajdon általánossá válása - a korábban már jelzett gazdasági-politikai változásoktól erősen stimulálva - a század utolsó harmadában következett be.

Szaid törvényei nem érintették az usurijja kategóriába tartozó uhda földeket. Elődjéhez hasonlóan ő sem tudta megakadályozni az újabb uhda birtokok létrejöttét. E tendencia utódja Iszmil kedive /1863-1879/ kormányzásának kezdetén még inkább felerősödött. A súlyos penzzavarba lévő uralkodó végül is arra kényszerült, hogy bizonyos anyagi ellenszolgáltatás fejében jogilag is magántulajdonú területeknek ismerje el ezeket a birtokokat. Az ezzel kapcsolatban 1868 márciusában kibocsátott rendelete egyben az egész uhda rendszert megszüntette. E törvény megszületésével az usurijja kategóriába tartozó nagyobb birtokok teljes mértékben magántulajdonba kerültek.

Ezt követően pedig sor került a kharadzsijsza földek státuszának fokozatos rendezésére.

Az 1866-os kedivei rendelet megengedte a kharadzsijsza földek végakarati szerinti hagyományozását, szemben az addigi szokásjoggal, mely általában csak a közvetlen fiúutód számára tette lehetővé a föld öröklését. Az ezt követő törvények megszületését elsősorban az egyiptomi állam pénzügyi nehézségei motiválták, de ettől függetlenül is a gazdasági-társadalmi fejlődés előbb-utóbb napirendre tűzte volna őket.

1871-ben Iszmil kedive un. mukabala törvénye tulajdonjogot

biztosított azoknak a kharadzsijsza tulajdonosoknak, akik az adót hat évre előre kifizették. E feltételt vállaló birtokosok egy rövid ideig adókedvezményben is részesültek. Három év múlva az uralkodó a mukabala fizetését kötelezővé tette. Utódja Tefik kedive /1879-1892/ a rendelkezéseknek eleget tevők tulajdonjogát 1880-ban okirattal is megerősítette, s ezzel egyidejűleg a mukabala törvényt hatályon kívül helyezte. Ennek eredményeként a magánszemélyek ellenőrzése alatt álló földterületek döntő hányada de jure is magántulajdonba került. Kivételt képeztek azok a birtokosok, akik a törvény ellenére valamilyen okból nem tudtak eleget tenni a mukabala adó kifizetésének. De 1891-ben e földek birtokosai is tulajdonjogban részültek. Így az usurijja és kharadzsijsza földek közti jogi különbségek - természetesen az adózás mértékétől eltekintve - lényegében eltűntek. Az egyetlen lényeges eltérés ami még fennmaradt abban állt, hogy a kharadzsijsza földeket nem lehetett haszonélvezetű wakf földként bejegyezni. De II. Abbasz kedive /1892-1914/ egyik rendelete 1893-ban ezt is lehetővé tette.

A földmagántulajdon legalizálási folyamattal párhuzamosan a paraszti adózás módja is fokozatosan megváltozott. A pénzbeli adózás általánossá tétele érdekében már I. Abbasz is egy sor intézkedést kezdeményezett. A brit hódítás előestéjén Tefik kedive 1880 márciusi törvénye a pénzbeli adózást az egész országban kötelezővé tette.

A viszonylag magas adóterhek, s a megélhetési költiségek állandó emelkedése miatt rohamosan növekedett azoknak a fella-hoknak a száma, akik teljesen kiszolgáltatott helyzetbe kerültek. Ennek következtében különösen a század utolsó harmadában

sokan kénytelenek voltak átengedni parcelláikat a nagyobb földtulókosoknak, külföldi jelzálogügynökségeknek ill. a helyi uszorásoknak. Nem véletlen, hogy az 1881-1882-ben kibontakozó nemzeti mozgalom vezetője Ahmed Arabi ezredes belpolitikai terveiben nagy súlyt helyezett a paraszti adósságok eltörlésére és az uszora visszaszorítására. De ezek az elgondolások a felkelés bukása miatt nem váltak valóra.

A század második felében lezajló változások a faluközösségeket is nagyban érintették. Az öntözéssel kapcsolatos közmunkák, melyek az 1858-as törvény után a falvak lakosságának legfőbb közös tevékenységét képezték, a század végére egyre gazdaságtalanabbnak bizonyultak és mind nagyobb elégedetlenséget keltettek. A közmunkákra vonatkozóan Tefik kedive 1881-es rendelete már engedélyezte azok pénzzel való megváltását ill. helyettes állítását. Mindez azonban viszonylag kevés eredménnyel járt, mert az anyagi megoldás lehetőségeivel a fellahoknak csak egy szűkebb rétege tudott élni.

A brit okkupáció után, a század utolsó évtizedeiben azonban e területen is lényeges változások mentek végbe. A korábbi negatív indiai tapasztalatokból okulva a britek a Nilus-parti országban kezdettől fogva nagy figyelmet szenteltek az öntözéssel járó teendők folyamatoságának biztosítására ill. az egész rendszer korszerűsítésére.^{26/} A medencés öntözésről az ún. perenniális öntözésre való áttérés, nemcsak technikai szempontból volt jelentős, hanem fokozatosan szükségtelessé tette a lakosság tömeges mozgósítását. Az új csatornák kialakítása, a hálózat karbantartása, s a gépek növekvő felhasználása a korábbiakhoz képest csekély, de rendszeresen fizetett munkaerő révén sokkal

kifizetődőbbnek bizonyult.

Mindezek következtében az öntözéssel kapcsolatos kényszerű közmunka az 1890-es évekre végleg megszűnt Egyiptomban.

A fellahok robotmunkája is egyre inkább visszaszorult a gyarmati időszak első évtizedeiben. A földesurak számára területük részleges bérbeadása ill. napszámosokkal történő megműveltetése mind rentábilisabb lett. A bérleti formák fejlődését a prekapitalista elemek kezdettől fogva igen súlyosan érintették. Az ebből származó ellentmondások a demográfiai nyomás talaján válnak majd különösen élessé a 20. század első felében.

A korábbi nagyobb faluközösségi feladatok megszűnésével a közösség előljárójának funkciói is fokozatosan megváltoztak. A falu vezetője, az umda, korábban a multazim megbízottja volt, majd pedig az iltizám rendszer eltörlése után ő lett a központi kormányzat helyi megbízottja. Jogköre igen kiterjedt volt, hiszen az adóösszeírástól a közmunkákhoz szükséges munkaerő biztosításáig egy sor kérdésben ő volt az illetékes.

A földmagántulajdon legalizálásával, a közmunkák háttérbe szorulásával ill. a tartományi hatóságok egyre nagyobb helyi beavatkozásával párhuzamosan az umdák jogköre is fokozatosan csökkent. A század végére szerepük elsősorban a nyilvántartással és a közbiztonsággal összefüggő feladatokra redukálódott.

Az umdák elsősorban a módosabb falusi családok tagjai közül kerültek ki, hiszen a tisztség betöltésével kapcsolatos feltételek a jelöltek közül a szegényebb rétegeket már eleve kizárták.^{27/}

Amíg a század első felében az előljáró a faluközösségi föld öt százalékát adómentesen birtokolhatta, Szaid uralkodása alatt

e területeket is adóztatták, sőt 1857-ben használati jogát is megvonták.

Mindezek ellenére a hivatali hatalommal való visszaélés, fel-lah földekkkel való manipuláció, s a földesurakkal való össze-játszás révén az umdák egy része a század folyamán jelentősen növelte a kezén lévő földterületeket.

A 19. század második felében lezajlott változások rend-kívül felgyorsították a faluközösségek dezintegrációját. Ahogy Gabriel Baer írja egyik tanulmányában: "A piaccal való közeleb-bi kapcsolatok ill. a piaci viszonyoknak való kiszolgáltatott-ság a falusi népességen belül gazdasági és társadalmi differen-ciálódást idézett elő vagy legalább is lehetőséget nyújtott bi-zonyos falusi csoportoknak arra, hogy meggazdagodjanak és feljebb kerüljenek a társadalmi ranglétrán."^{28/} A szerző által jelzett polarizációs folyamat a század végére már jelentős különbségeket hozott létre az egyiptomi falvakban.

Az eltérő nagyságú földbirtokok magántulajdonának lega-lizálása, s a torz utakon beindult lassú kapitalizálódás nyo-mán az agrárstruktúrában létrejött differenciákat az 1896-ban készült első jelentősebb statisztikai táblázat is jól érzékel-teti:^{29/}

Tulajdonosok	Tul. száma /000/	%	Földterület /000/	%
5 feddán alatt	614,0	79,70	994,0	19,9
5-10 feddán	81,0	10,50	566,0	11,3
10-50 feddán	63,5	8,25	1249,0	25,0
50 feddán felett	11,9	1,55	2191,0	43,8
Összesen:	770,4	100,00	5000,0	100,0

Ahogy a táblázat adataiból is jól nyomon követhető e periódusban a művelhető területek 70 százalékát a földtulajdonosoknak alig 10 százaléka ellenőrizte. Ugyanakkor a tulajdonosok 80 százalékát kitevő kisparasztok a földterületeknek mindössze 20 százaléka felett rendelkeztek. A torz agrárstruktúrából és a prekapitalista maradványokkal átszótt bérleti rendszerből fakadó ellentmondások a későbbi évtizedekben még súlyosabbakká váltak.

J e g y z e t e k

1. Az egyes birodalmi tartományok élén álló kormányzók a 16. század végéig a beglerbég címet viselték. Ezt a váli elnevezés váltotta fel. A szultán 1867-ben engedélyezte az egyiptomi alkirálynak Iszmailnak és utódainak a szuverén uralkodóhoz igen közel álló kedive titulus használatát.
2. Abder-Rahman el-Gabarti: Jegipet v. kanun ekspedíciói Bonaparta /1776-1798/, Moszkva 1978. 126., 247. old.
A földadóból származó teljes bevétel 1596-ban 44,478.312, 1798-ban már 75,212.389 parára növekedett. Stanford J. Shaw: Landholding and Land-tax Revenues in Ottoman Egypt. In: P.M. Holt: Political and Social Change in Modern Egypt. London, 1968. 91-103. old.
3. Helen Anne B. Rivlin: The Agricultural Policy of Muhamed Ali in Egypt. Cambridge, Massachusetts, 1961. 21. old.
4. Az évenkénti újraelosztás elsősorban Felső-Egyiptomban volt rendszeres gyakorlat ebben a periódusban.
Gabriel Baer: The Disselution of the Egyptian Village Community, WI. Vol. 11. No. 1-2. 57. old.
5. Stanford J. Shaw: Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution. Cambridge, Massachusetts, 1964. 48. old.
6. Stanford J. Shaw: The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798. Princeton, New Jersey 1962. 86. old.

7. A francia expedíciós hadsereg 1798 júliusától 1801 szeptemberéig tartózkodott Egyiptomban.
8. A tervezetről részletesebben: Helen Anne B. Rivlin: i.m. 42-45. old.
9. III. Szelim kísérletéről bővebben: Albert Hourani: Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939. London, New York 1962. 44-46. old.
10. Ezeket a külpolitikai összefüggéseket, valamint az 1807 márciusától-szeptemberéig tartó egyiptomi brit katonai invázió hátterét sokoldalúan elemzi John Marlow: Anglo-Egyptian Relations 1800-1953. London 1954. 32-34. old.
11. Az iltizámok feladására az alkirály családtagjait és közeli híveit is kötelezte. Mivel ezek birtokai főleg Alsó-Egyiptom termékeny vidékein koncentráálódtak, az itt lévő multazimok egy jelentős részének biztosították az említett választási lehetőséget.
12. A szultán felszólítására Mohamed Ali 1811-1819 közt az Arab-félszigeten hadjáratot folytatott a vahhábiták ellenállásának letörésére, a szent helyek feletti ellenőrzés visszaszerzésére.
13. A 19. század elején csak Felső-Egyiptomban és Kairó környéként e területek kb. 600 ezer feddánt tettek ki. Gabriel Baer: History of Landownership in Modern Egypt. London 1962. 2. old.

14. Ennek alapján az 1817/18-as pénzügyi évben az adóztatott területek nagysága 3003 ezer feddán volt. Kenneth M. Cuno: Origins of Private Ownership of Land in Egypt. International Journal of Middle East Studies, Vol. 12. November 1980. No. 3. 261. old.
15. Mohamed Ali 1833-ban, s 1839-40-ben kísérletet tett a szultán hatalmának megdöntésére. Oroszország és Nagy-Britannia azonban ezeket a próbálkozásokat megghiúsította. A franciák által cserbenhagyott Mohamed Ali 1841 januárjában kénytelen volt elfogadni a közel-keleti válság rendezéséről szóló második londoni egyezményt. Ez az egyiptomi pasalik igazgatását örökletesen Mohamed Ali családjának biztosította. A meghódított szudáni tartományok kormányzását szintén a kairói uralkodónak engedte át. Cserébe Mohamed Alinak teljesen ki kellett ürítenie Szíriát, s a szultánnak továbbra is jelentős adókat kellett fizetnie.
16. Alfred Bonne: State and Economics in the Middle East. London 1948. 244. old.
17. 1837-ben még 29 gyapotfeldolgozó manufaktúra és 8 gőzgép volt az országban, ezekből 1840-ben már csak 15 ill. 2 működött. Helen Anne B. Rivlin: i.m. 197-198. old.
18. Helen Anne B. Rivlin: i.m. 65. old.
19. Helen Anne B. Rivlin: i.m. u.o.
20. Helen Anne B. Rivlin: 73. old.

21. A brit csapatok az Arabi pass vezetett nemzeti mozgalom leverésének ürügyén 1882 szeptemberében az egész országot elfoglalták. Egyiptom jogilag továbbra is a török birodalomhoz tartozott, a tényleges irányítás azonban a brit fő-kormányzó kezében összpontosult.
22. Közvetlenül a brit okkupáció előtt az ország adósságállománya már közel 100 millió fontot tett ki.
Charles Issawi: i.m. 24. old.
23. A törvény részletesebb ismertetése: Alfred Bonne: i.m. 115-124. old.
24. Szaid rendeletéről bővebben: Gabriel Baer: The Dissolution of the Egyptian Village Community 63-67. old., Gabriel Baer: History of Landownership in Modern Egypt, 8-11. old.
25. Charles Issawi: Egypt in Revolution. London 1963. 22. old.
26. Indiában a brit kormányzat hosszú idő át elhanyagolta az öntözőcsatornák karbantartását, s ez a 19. század folyamán sok helyütt periódikusan ismétlődő pusztító éhínséghez vezetett.
27. Az 1895-ben kibocsátott rendelet szerint csak azok jöhettek számításba, akik évente legalább 3 LE földadót fizettek, s minimum 10 feddánnal rendelkeztek. Gabriel Baer: The Village Shykh in Modern Egypt /1800-1950/. Studies in Islamic History and Civilization, Vol. IC. Jerusalem 1961. 121-1254., 126-128. old.

28. Gabriel Baer: The Dissolution of Egyptian Village Community. 69. old.
29. L. A. Fridman: Jegipet /1882-1952/, /szocialno-ekonomicseszkaja sztruktura gyirévnyi/. Moszkva 1973. 16. old.

Резюме

В обществах, образовавшихся в долине Нила, земля исконно принадлежала государству, но на осуществление этого права пользования время от времени оказывали влияние различные формы пользования собственностью. Процесс централизации после турецкого завоевания 1517 года несколько десятилетий спустя вновь сменился децентрализацией. В ходе этого государственный контроль над землей ослабевал в силу распространения системы илтизам (налоговой аренды). В последние десятилетия XVIII века налоговые арендаторы держали под своим контролем более две трети обрабатываемой земли.

После нескольких попыток в период французского завоевания (1798-1801) назначенный в 1805 г. вице-король Мохамед Али стремился максимально осуществить централизацию и в области правовых отношений владения землей. В интересах этого он постепенно ликвидировал систему илтизам и к 1815 году большая часть территории вновь оказалась под непосредственным контролем государства. Но вице-королю лишь на относительно короткое время удалось сохранить эту крупную централизацию, так как возрастающие расходы правительственных учреждений, тяжелое (и всё более ухудшающееся) экономическое положение и внешние вынуждающие факторы положили начало более сильной децентрализации. Среди вновь образовавшихся земельных владений, имеющих право пользования, особенно заметно стали выделяться поместья-ухда, подобные илтизаму.

В Египте доминантная докапиталистическая формация лишь в се-

редине XIX в. вступила в период значительных качественных изменений.

Это было тесно связано с усиливающейся мировой экономической интеграцией, в следствие чего с возникновением колониальных капиталистических отношений. Эти изменения стимулировали возникновению частной собственности на землю.

Признание земельных участков частной собственностью началось указом вице-короля Саида в 1858 г., крупных поместий закончился в 1868 г, а кретьянские в 1891 г.

Шаги легализирования ускорили процесс распада сельской общины. Окончательно перестали существовать периодический передел земельных участков и коллективная налоговая обязанность. Отмену обязательного характера трудовой повинности и замену её наёмным трудом смогли осуществить лишь после британской оккупации 1882 г. Вследствие этих тенденций развития - несоответствия аграрной структуры в последние десятилетия столетия стали очень вескими.